

Степанов М. Ю.

УЯВЛЕННЯ ПРО "ЗАХИСНИКІВ РУСІ" В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ КІНЦЯ XVI — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Українсько-білоруська концепція "захисників Русі" розглядається у статті в контексті типового для середньовічної свідомості персоналізованого сприйняття державності. Щодо "захисників Русі" в цей період діяли традиційні уявлення про лицарські чесноти та про їх передачу у спадок і нагромадження в роді з покоління в покоління. Основою системи таких чеснот і достоїнств була віра, яка в умовах Русі означала не лише і не так побожність, як стійкість у своїй конфесії і необхідність її захищати. Іншими важливими чеснотами були політична могутність, військова і дипломатична майстерність, мужність, схильність до добродійності тощо. Внаслідок вимирання і покатоличення князівських аристократичних родів функції "захисників Русі" поступово переходять до козаків, які, крім цієї ролі, успадковують і специфічно аристократичні якості: "старожитність роду", благородство тощо.

Як відомо, середньовічна свідомість розглядала державну владу не як знеособлений апарат, який у той чи інший спосіб упорядковує стосунки між людьми, а як втілену в конкретній людині, якій слід підкорятися. Незважаючи на те, що в Русі-Україні початку XVII ст. вже стверджувався польський, більш сучасний, підхід до державної влади як до системи інститутів, архаїчний "особистісний" підхід багато в чому продовжував зберігатися. Цьому сприяло й те величезне майнове, економічне та політичне значення князів, а також крупної шляхти — панства, яке зберігалось на Русі [1].

В уявленні більшості руських публіцистів захисник повинен бути лицарем, здатним "рукою збройною і оружною" відстояти країну. Як підкреслюється в публіцистичній і панегіричній літературі кінця XVI — початку XVII століть, головними джерелами "лицарських" чеснот були знатність (благородство, шляхетність, "зачність") і віра. Віра, до того ж, була і головною чеснотою.

Значення благородства (знатності) як одного з головних джерел чесноти було надзвичайно великим. Існувало уявлення про безпосередній зв'язок між знатністю і чеснотою. Яким же чином формуються, на думку сучасників, високі моральні якості аристократа? Вважали, що ці якості не так формуються внаслідок виховання, як успадковуються.

Дуже багато залежало від чеснот засновника роду. Особливо цінувалися князі, які виводили

свій рід від князя Володимира, хрестителя Русі, та його батька Святослава. Захарія Копистенський у присвяченні князю Стефанові Святополк-Четвертенському лаврського видання книги бесід св. Іоана Златоуста (Київ, 1623) каже: "Сет теди пресвітлої фамілії В(а)шей кн(я)ж(ацкої) м(ило)сті... з монархов росеких на Києві тронуючих ідучая генеалогія таковая: Святослав, або рачей Світослав яко би рекши слава світу, монарха росекий... подобного собісплодил Великого оного Володимера" [2]. Важливе місце в князівській генеалогії посідав і Володимир Мономах, перший руський цар [3].

Велику роль відігравала кровна спорідненість з монаршими родинами. Копистенський окремо зазначає, що Іван IV особисто визнав Святополк-Четвертенських своїми родичами: "...росказал повідити, ач князь Четвертенский против цара убогий ест, але цар православний видает и знает, же дом князей Четвертенских от Володимера самодержца росекого так яко і цар ідет" [4].

З покоління в покоління чесноти роду і його представників нагромаджуються і стверджуються, отже для аристократа родові чесноти відіграють ледве не більшу роль, ніж свої власні. Тому в присвяченнях і панегіриках так часто підкреслюється знатність і чесноти роду. Стефан Зизаній пише про князя Острозького: "...в дому князетва острозского дідич, а в православной вірі преднійший" [5].

Кожний аристократ, будучи членом роду, успадковує й характерні риси цього роду, які він повинен розвивати і примножувати. Христофор Філалет, звертаючись до Яна Замойського, серед аргументів, чому Замойський повинен допомагати православ'ю, каже, "же предкове в(ашої) м(илості) неколи Греческой релії били" [6].

Про одного з родичів Святополк-Четвертєнського Захарія Копистенський пише, що він "славне полегл (в бою.— М. С), собі небо, а домові своєму славу несмертелную єднаючи" [7].

Дуже важливо, щоб у роді не знайшлося відступників — це негативно відбилося б на якості роду, знизило б якість нагромадженої ним чесноти.

Наявність знатних благородних родів була своєрідним національним надбанням Русі, яка не мала своєї державності і перебувала в підпорядкуванні інославного володаря. Не тільки і не так через впливовість цих родів, як через їх престижність. Герасим Смотрицький звертає увагу опонентів "на зацние особи і великіє стани обоєго достоїнства (духовні і світські.— М. С.) и на всю вобец реч посполитую обоїх народов, грецких и руских" [8]. Тому загасання аристократичних родів і їхнє моральне падіння бачилося в трагічних тонах. Особливо яскраво трагізм втрати аристократії відбився в пам'ятці Львівського братства "Пересторога" та у творі Мелетія Смотрицького "Тринос".

Після того, як аристократичні роди зійшли з історичної арени — частково сполонізувавшись, а частково і вимерши фізично,— а місце "захисників Русі" почали заповнювати козаки, необхідно було вирішити питання з ідеологічним обґрунтуванням їх нової ролі. Це при тому, що, як вважали, право на лідерство мали представники знатних родів, які "з молоком матері" всмоктали здібність керувати. Козаками ж були, зазвичай, вихідці з дрібної шляхти, мішан, боярства і селянства.

Руські літератори знайшли ефективний вихід з цієї ситуації: розглядали не окремого козака, а суспільний стан в цілому, наділяючи його властивостями аристократичного роду. Та обставина, що за взірць бралось польське ставлення до шляхетського стану [9], зовсім не принижує значення цієї ідеологічної знахідки.

У "Протестації руських ієрархів" (1622 р.) говориться про козаків, що вони "природний розум і од Бога даровану кмітливість мають... До того бо те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і посуху Грецьке Царство воювало..." [10].

Ідея "зацності" козацтва послідовно розвинута у "Віршах на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного", написаних ректо-

ром Київської братської школи Касіаном Саковичем і прочитаних його учнями на похороні гетьмана у 1622 р. [11].

Уявлення про історію і властивості аристократичних родів, його "захисників" і сюзеренів, переносилися як на сам народ, так і на інші суспільні групи, які претендували на роль його "захисників". Пояснюється це, певно, не тільки природною стереотипністю мислення, а й бажанням громадської думки заповнити ту хворобливу порожнечу, яка виникла в її національній ідеології у зв'язку з вимиранням і спольщенням аристократії.

Іншою головною чеснотою "захисника Русі" вважалася віра. У присвяченні лаврського видання книги тлумачень св. Андрія Критського на Апокаліпсис панові Григорію Долмату (1625 р.) Захарія Копистенський пише, що віра "єст коренем всіх добродетелей, вшелякої заслуги, вшелякої досконалості" [12]. В одній із своїх навчальних промов Касіан Сакович характеризує побожність як "джерело всіх... чеснот" [13].

У "Протестації" говориться про козаків: "І живуть не як погани, а як християни, пресвітерів маючи, Письма навчаючись, Бога і закон свій знаючи... Зважимо на їх побожність: коли в море пускаються, то перед цим моляться і обітницю дають, що за віру християнську ідуть з невірними воювати... При тому побожно зобов'язуються здобиччу своєю церкви, монастирї, шпиталї й духівництву наділяти. Задля спасіння свого невірників викупають; церкви нові і монастирї будують, мурують і збагачують" [14].

Віра, побожність — це традиційні рицарські чесноти, які високо цінувалися всіма християнськими народами. На Русі, однак, побожність аристократії цінувалася не лише сама по собі, а в складних конфесійних умовах повинна була виявлятися у формі активного захисту православ'я від зазіхань ззовні або хоча б у формі непереходу до інших конфесій, а в крайньому разі, якщо такий перехід відбувся остаточно,— утримання від антиправославних дій. Що більше князівських і панських родів переходило в католицтво, тим більший акцент робили письменники на релігійних питаннях. Розмовляючи з аристократами зрозумілою їм мовою, автори намагаються зробити вірність батьківській релігії однією з рицарських чеснот нарівні з доблестю, мужністю, мудрістю, військовим талантом. Так, київський митрополит Ісайя Копинський пише Яремі (Єремії) Вишневецькому, який перейшов до латинського католицтва, що "ліпшую тїє завше славу і повагу у всіх людей мають, которії суть в віри своей сталії, а ніжлі тїї,

што ся хвиют і статечно во своей вірі не тривають і тривати не хотят" [15].

Автор "Перестороги" зазначає, що князь Василь-Костянтин Острозький захищає православну віру, наслідуючи приклад своїх предків [16]. Памва Беринда пояснює те, що тіло померлого перед Великим постом Михаїла Копистенського пролежало до Пасхи "ціло і ненарушно" передусім тою обставиною, що цей єпископ зберіг вірність православ'ю, а вже потім — його благочестям [17].

Перехід до католицизму означав відмову від традицій правовір'я, які зберігалися й акумулювалися предками того чи іншого аристократа. Ісайя Копинський попереджає "відступника" Ярему Вишневецького: "Не дай того Боже, аби ся міл через вашу княжю милость такий славний дом релії грецкой зводити!" [18]. Іван Вишенський пише, що Божим покаранням за відступництво є вигасання роду [19].

Публіцисти високо ставлять заслуги козаків, цих нових захисників віри. У відповідь на звинувачення відновленої єрусалимським патріархом Феофаном православної церковної ієрархії в "бунтуванні" козаків автори "Протестації" пишуть: "Ще до того, як ми владиками стали і до Києва та на Україну завітали... вони вже за права віри своєї на прю ставали, скарги писали, посольства посилали і присяги складали" [20].

У цей період було покладено початок отожднюванню козаків і Русі чи, краще сказати, увяленню про те, що козаки продовжують і зберігають традиції Русі; і якби не козаки, поляки винищили б "вшистку русь" "аж до Москви" [21]. Розвинуту цю тенденцію було, однак, у пізніший період.

У відповідь на звинувачення православних у тому, що в них справи віри вирішуються збройною силою козаків, Мелетій Смотрицький у "Запереченні ушіпливим писанням" каже, що "козаки, хоч народ і рицарський, однак християни, і християни orthodoxi, православні. Хто ж їх може вважати за недостойні справ віри, якщо Церква наша руська вважає їх членами (тіла) Христа Господа?" [22].

Здавня рицарство славилось на Русі, кажучи словами Герасима Смотрицького, "так в віре істинной цілоє а кріпкое сталостью, яко в рицарських справах можною і потужною ділністю" [23]. Захарія Копистенський, готуючись викласти чесноти князя Стефана Святополк-Четвертенського, наче виправдовується: "Нехай мя жаден в том не посужает, же о военных діймах нешто наткну, маю пред собою Давида Пророка, которий світлий і добрих мужов бої і мужества описовал..." [24]. Предки князя прославились тим, що були готові "рачей умерти, ніжли сердце

неможное указати" [25] на службі батьківщині й господареві. Втім, цінувалися і військові подвиги на службі іноземним монархам, про що Памва Беринда пише в присвяченні Федору Копистенському [26].

Велику увагу особистим якостям воєначальника приділяє Касіян Сакович у своїх "Віршах на жалостний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного". На першому плані серед власне полководчих достоїнств — військова майстерність, здатність досягти максимальних результатів з мінімальними втратами.

Особлива увага приділяється Саковичем стосункам між гетьманом і військом. Автор риторично запитує: що таке військо без гетьмана? і що таке гетьман без війська? Стосунки полководця і вояків повинні будуватися на ґрунті справедливої нагороди підлеглих за успіхи і покарання за провини [27]. Для Саковича важливо, щоб полководець був "в науці тиж военной... цвічений" [28]. Однією з найважливіших і найнеобхідніших якостей є витривалість, звичність до польових умов життя. Врешті, Сакович зазначає наявність у Сагайдачного мужності, останнім проявом якої став достойний кінець життя гетьмана. Смертельно поранений, Сагайдачний не впав духом, зустрівши смерть в обличчя, залишивши по собі добру пам'ять.

Стефан Зизаній у присвяченні свого "Казання" князю Василю-Костянтину Острозькому пише про князєвого батька: "Константин, он великий гетман, отец Вашеї княжацкої милості, которого сталость мужество, повагу, мудрость, віру Господу Богу и пану своему не толко в тутошних, але і в інших панствах дознали зацних народов люде"; про самого Василя-Костянтина Зизаній пише, що його "можность, сталость, мужество, віру, панскії поступки натяжший неприятель затаїти не може" [29].

"Протестація" підкреслює військову майстерність і дипломатичний хист козаків: "Хто їх учить того розуму — на землі воювати, чи на морі, де вони гарцюють у своїх моносілах, котрі супроти кораблів і каторг — не більше, як ночви? Хто їх бунтує, коли в справах своїх, ставши табором збройним, по кілька місяців переговори проводять із хитромудрими дипломатами?" [30]. Мелетій Смотрицький пише, що козаки своєю мужністю "римських Сципіонів і карфагенських Ганібалів перевершують" [31]. Греко-католицький автор Анастасій Селява так захоплюється козаками, котрі "достойні нагород його милості короля, достойні похвали і всього християнства, достойні й безсмертної слави на прийдешні віки і тих, хто буде після нас" [32].

Козаки, як і інші лицарі, славились тим, що протистояли мусульманському світові, будучи

своєрідним переднім краєм світу християнсько-го; боротися проти мусульман, визволяти захоплених кримцями невільників було вкрай важливою чесною будь-якого лицаря. В "Протестації" зазначається про козаків: "І воістину християнству поневоленому по всьому світі ніхто після Бога добродійства такого великого не вказує, як греки надійністю своїх окупів, король іспанський потужністю свого флоту і Військо Запорозьке своєю мужністю і своїми перемогами. Що інші народи словом і дискурсами виборюють, те козаки ділом самим доводять" [33].

Боротьба проти Криму і Туреччини не була, однак, монополією козаків. Як і в інших випадках, зразком для козацької лицарської ідеї захисту християнства послужила аналогічна аристократична ідея. Захарія Копистенський називає князя Святополк-Четвертенського "сторожем Корони і першим втрутом татаринів, сидячи в порті України и яко в чело неприятелеві засажений" [34]. А князь Семен Михайлович Лико вихваляється анонімним панегіристом за те, що "...тим способом век свой увес травил в Полях

Диких коло шляхов Муравских татар длавил" [35].

Близько 20-х років XVII ст. у шляхти з'явилися нові можливості для самовираження. Розвиток на Русі мережі слов'яно-греко-латинських шкіл давав можливість одержувати досить пристойну освіту. Заводити школи стало необхідним для кожної більш-менш значної братської організації, а їх фінансова підтримка — однією з найбільш поширених форм меценатства. Про необхідність такої підтримки і про важливість шкіл для збереження православ'я і самої Русі писав автор "Перестороги" [36]. В присвяченні панові Лаврентію Древинському своєї книги "Проблемата" Касіан Сакович пише, що ті тисячі злотих, які Древинський дає "для фундації шкіл для нашого народу", свідчать про те, що його милість розуміє, "як необхідні і корисні школи і наука й для оздобы церкви і примноження Божої хвали" [37]. Крім підтримки шкіл, зберігалися й інші форми меценатства: підтримка церков, шпиталів тощо.

1. Назв-а "Русь" у цій статті вживається відповідно до термінології джерел для позначення українсько-білоруських земель Речі Посполитої.
2. *Тітов Х.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків.— Київ, 1924.— С. 308. (Далі — Тітов).— С. 69.
3. Там само.— С. 70.
4. Там само.— С. 71.
5. *Зизаній Стефан.* Казанье св. Кирилла патриархи Ерусалимского о антихристи и знаках его // Українська література XIV—XVI ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. Д. Литвинов, В. Л. Микитася та ін.— Київ, 1988.— С. 250.
6. *Христофор Филалет.* Апокрисис албо Отповедь на книжки о съборе Берестейском // Русская историческая библиотека.— Т. 7.—СПб., 1882.—Стб. 1010.
7. *Тітов.*— С. 73.
8. *Смотрицкий Герасим.* Ключ Царства Небесного // Українська література XIV—XVI ст.— С. 218.
9. *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков.— М.— Л., 1962.—С. 146—147.
10. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.): Тексти і дослідження.— Київ, 1988.—С. 323.
11. *Сакович Касіян.* Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного // Українська література XVII ст. / Упоряд. В. І. Кречотень.— Київ, 1987.— С. 221.
12. *Тітов.*— С. 137.
13. Пам'ятки братських шкіл на Україні.— С. 433.
14. Протестація... — С. 323.
15. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.— Т. 4: 1588—1632 гг.— СПб., 1851.— С. 527.
16. Пересторога//Українська література XVII ст.— С. 28.
17. *Беринда Памва.* Посвящение "Бесед святого Иоанна Златоуста" Федору Копыстенскому // Тітов.— С. 83.
18. Акты, относящиеся к истории Западной России.— Т. 4.—С. 528.
19. *Вишневский Иван.* Книжка // Українська література XIV—XVI ст.— С. 324.
20. Протестація... — С. 324.
21. Див., наприклад, Львівський літопис (Між двох вогнів: Друга половина XVI — перша половина XVII ст.— Київ, 1996.— С. 358, 359, 363), Густинський літопис (Українська література XVII ст.— С. 166) і багато ін.
22. (*Смотрицкий Мелетий.*) Elenchus pism uszczypliwych // Архив Юго-Западной России.— Ч. 1.— Т. 8.— Киев. 1914.—С. 617—618.
23. *Смотрицкий Герасим.* Ключ Царства Небесного.— С. 216—217.
24. *Тітов.*— С. 72.
25. Там само.— С. 73.
26. Там само.— С. 84.
27. *Сакович Касіян.* Вірші... — С. 235.
28. Там само.
29. *Зизаній Стефан.* Казанье... — С. 249, 250.
30. Протестація...— С. 323—324.
31. (*Смотрицкий Мелетий.*) Elenchus pism uszczypliwych.— С. 618.
32. *Sielawa Anastazy.* Antelenchus // Архив Юго-Западной России.— Ч. 1.—Т. 8.—С. 718.
33. Протестація...— С. 323.
34. *Тітов.*— С. 72.
35. Український історичний журнал.— 1989.— № 5.— С. 113—114.
36. "І так то много зашкодило панству руському вельми, же не могли школ і наук посполитих розширяти, і оних

не фундовано, бо коли би були науку міли, тогди за невідомостю й глупством своїм не прийшли до такової погібелі" (тобто до втрати державності і культурного занепаду). Пересторога.— С. 27.

37. *Сакович Касян*. Присвячення книги "Проблемата" Лаврентію Древинському // Пам'ятки братських шкіл на Україні.— С. 339—340.

StepanovM.

IDEA OF "PROTECTORS OF RUTHENIA" IN THE UKRAINIAN-BYELORUSSIAN ORTHODOX PUBLICISM OF THE END 16 — FIRST QUARTER 17 CENTURIES

The Ukrainian-Byelorussian concept of "the protectors of Ruthenia" is considered in the article in a context of typical for medieval consciousness of personalized perception of a state. Concerning "protectors" of Ruthenia in this period the traditional ideas about knightly virtues and about their transfer by right of succession had effect from generation to generation. A basis of system such virtues and advantages was belief, which in conditions of Ruthenia meant not only and not so much strong the trust in God, as stability in the confession and necessity it to protect. Others important virtues were political power, military and diplomatic skill, courage, propensity to charity etc. Owing to extinction and katholization of aristocratic families the function of "protectors" of Ruthenia gradually pass to kazaks, which, except for this role, inherit and specifically aristocratic qualities: an antiquity of the family, nobleness etc.